

EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY,
SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)

Journal home page: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index>

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Сергій Володимирович САВЧЕНКО

Кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри документознавства та
інформаційної діяльності,
Український державний університет
науки і технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49600, Україна

E-mail: serhijs@gmail.com,

Олександр Володимирович МИХАЙЛЮК

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри документознавства та
інформаційної діяльності,
Український державний університет
науки і технологій,
пр. Науки, 4, Дніпро, 49600, Україна

E-mail: mich_al@ukr.net,

УДК 321.7:316.4

КРИЗА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: КОНЦЕПЦІЇ ТА ПІДХОДИ

Received 15 June 2025; revised 02 July 2025; accepted 05 July 2025

DOI: 10.15421/342534

Анотація

Стаття присвячена аналізу кризи ліберальної демократії, що стала однією з ключових проблем сучасної політичної науки. У другій половині ХХ століття ліберальна демократія вважалася ідеальною моделлю політичної організації суспільства, але на початку ХХІ століття вона зіткнулася з внутрішніми та зовнішніми викликами: зниженням довіри до інститутів, суспільною поляризацією, деградацією громадянської культури та зростанням авторитарних тенденцій. У статті досліджуються теоретичні підходи до кризи демократії через призму праць таких мислителів, як Ф.Фукуяма, С.Гантінгтон, Е.Бернейс, В.Ліппман, Й.Шумпетер, З.Бжезинський, Е.Гідденс, Ю.Харарі, С.Левицький, Д.Зіблатт та ін. Аналізуються концепції, які пояснюють причини кризи, зокрема монополізацію демократичного дискурсу ліберальною ортодоксією, ерозію соціального капіталу, вплив глобалізації та медійні маніпуляції. Особлива увага приділяється процедурному підходу до демократії, запропонованому Шумпетером, який наголошує на необхідності чітких правил і процедур для уникнення конфліктів. Розглядаються історичні трансформації демократії, зокрема під час «третьої хвилі демократизації» (1970-1990-ті), та сучасні виклики, такі як зростання популізму, недовіра до еліт і вплив транснаціональних структур. Пропонується повернення до нейтральної, процедурної моделі демократії, яка уникає ідеологічного навантаження та враховує культурну різноманітність. Подолання кризи можливе через відновлення базових демократичних механізмів, таких як вільні вибори, поділ влади та свобода слова, адаптованих до сучасних реалій, що може стати основою для нової хвилі демократизації.

Ключові слова: ліберальна демократія, криза демократії, суспільна поляризація, процедурна демократія, довіра до інститутів.

THE CRISIS OF LIBERAL DEMOCRACY: CONCEPTS AND APPROACHES

Abstract

The article examines the crisis of liberal democracy, a pressing issue in contemporary political science. In the second half of the 20th century, liberal democracy was widely regarded as an ideal model of societal organization. However, in the early 21st century, it faces significant internal and external challenges, including declining trust in institutions, societal polarization, erosion of civic culture, and the rise of authoritarian tendencies. The study explores theoretical approaches to this crisis through the works of thinkers such as F.Fukuyama, S.Huntington, E.Bernays, W.Lippmann, J.Schumpeter, Z.Brzezinski, A.Giddens, Y.Harari, S.Lev-

itsky, D.Zibblatt, and others. It analyzes concepts explaining the crisis, including the monopolization of democratic discourse by liberal orthodoxy, erosion of social capital, globalization's impact, and media manipulation. Particular attention is given to Schumpeter's procedural approach to democracy, emphasizing clear rules and procedures to prevent conflicts. The article also traces the historical evolution of democracy, particularly during the «third wave of democratization» (1970s-1990s), and addresses contemporary challenges such as rising populism, distrust in elites, and the influence of transnational entities. It proposes a return to a neutral, procedural model of democracy that avoids ideological bias and accommodates cultural diversity. Democracy needs to rethink its mission to get rid of the excessive ideological burden. The authors concludes that overcoming the crisis is possible by restoring core democratic mechanisms – free elections, separation of powers, and freedom of speech – adapted to modern realities, which could lay the groundwork for a new wave of democratization.

Keywords: *liberal democracy, democratic crisis, social polarization, procedural democracy, trust in institutions.*

Постановка проблеми.

Упродовж другої половини ХХ століття ліберальна демократія розглядалася багатьма як найбільш справедлива та ефективна модель політичної організації суспільства, здобувши широке визнання. Однак на початку ХХІ століття цей консенсус зазнає значної ерозії. Сучасна демократія стикається не лише із зовнішніми викликами, але й з глибокими внутрішніми проблемами, серед яких: зниження довіри до ключових політичних інститутів, посилення суспільної поляризації, деградація громадянської культури та зростання вразливості до авторитарних тенденцій. Ці процеси свідчать про системну кризу ліберальної моделі. Вона, зокрема, пов'язана з монополізацією демократичного дискурсу ліберальною ортодоксією, поляризацією соціуму та ерозією довіри до інститутів. Ця криза спонукає до пошуку способів оновлення демократії або творення нових моделей, які були б більш адекватні сучасним викликам.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять праці провідних представників соціально-політичної філософії та політичної науки, що торкаються питань теорії демократії, її еволюції та сучасних кризових явищ. Зокрема, у статті використовуються концептуальні підходи та ідеї, розроблені такими авторами, як Е.Бернейс, В.Ліппман, Ф.Фукуяма, С.Гантінгтон, З.Бжезинський, Й.Шумпетер, Е.Гідденс, Г.Кіссінджер, Д.Хелд, Ю.Харарі, С.Левицький, Д.Зіблатт, Д.Бреннан та ін. Їхні роботи дозволяють осмислити як фундаментальні засади ліберальної демократії, так і багатогранні чинники її актуальних проблем.

Мета статті. Метою цієї статті є огляд проблеми кризи ліберальної демократії крізь призму сучасних аналітичних підходів.

Виклад основного змісту.

Теорія демократії чітко класифікує держави

на демократичні та недемократичні, ґрунтуючись на суворих критеріях. У багатьох наукових працях західна ліберальна демократія постулюється як політичний ідеал, до якого мають прагнути всі країни, що претендують на демократичний статус. Однією з ключових фігур у цьому контексті є Френсіс Фукуяма, який вважав світову ліберальну революцію закономірним історичним процесом, або навіть свого роду «законом історії» [Fukuyama 1992].

На початку 1990-х років було поширене переконання про успішність сучасного ліберального суспільства. Так, Карл Поппер у своєму праці «The Lesson of this Century» (1994), висловлюючи думку про сучасні відкриті суспільства, підкреслив їх переваги: вони є найбільш вільними, справедливими, самокритичними та орієнтованими на реформи серед усіх існуючих до цього часу [Popper 1994]. Однак, на відміну від Фукуяма, Поппер заперечував «історицизм» та концепцію неминучих «законів суспільного розвитку», тому не розглядав сучасну ліберальну демократію як кінцеву стадію еволюції. Він виступав проти будь-якої догматичної закінченості, підкреслюючи важливість критичного мислення та відкритості до змін.

З часом початкові надії змінилися розчаруванням. Особливій критиці піддавалися ідеї Фукуяма, які згодом стали об'єктом глузувань. Уже в 1996 році Семюел Гантінгтон вважав наївною нісенітницею твердження про те, що падіння радянського комунізму означає остаточний тріумф Заходу в глобальному масштабі, внаслідок якого мусульмани, китайці, індійці та інші народи масово приймуть західний лібералізм як єдино можливий вибір [Huntington 1996]. Прогнози не збулися: політичні процеси в незахідних країнах, навіть якщо їх умовно називають «демократизацією», розвивалися зовсім не за сценарієм, уявленим у західних ідеалістичних прогнозах.

Сучасне розуміння демократії ґрунтується

переважно на процедурному підході, де ключовим критерієм є вільна конкурентна боротьба за владу [Giddens 1999]. Цей підхід сформувався ще після Другої світової війни й мав на меті чітко відокремити західні демократії від тоталітарних та авторитарних режимів. Останні також проголошували себе демократичними, апелюючи до «волі народу», «загального блага» або гоббсівської концепції колективного Левіафана, чия воля нібито втілюється в законах. Подібна риторика залишається популярною й сьогодні: будь-які режими, включаючи авторитарні, можуть використовувати просвітницькі гасла для легітимації своєї влади.

Однак апеляція до «волі народу» завжди була слабкою ланкою демократичної теорії. Ще на початку XX століття Едвард Бернейс і Волтер Ліппман, досліджуючи масову психологію, висловлювали сумніви щодо реальності цієї абстрактної колективної волі та здатності суспільства до свідомого самоврядування. Ліппман кепкував з приводу фанатичної віри демократів у те, що найголовніше – відобразити волю народу, і що ця воля завжди є благом. Він скептично ставився до спроможності широких мас діяти усвідомлено та раціонально, вважаючи, що ми переоцінюємо загальну компетентність громадян [Lippmann 1922: 257]. Також Ліппман спростовував хибний стереотип щодо здатності преси відображати громадську думку, зазначаючи, що люди не усвідомлюють обмеженості повідомлень преси та безмежної складності суспільства. Оскільки громадська думка формується на основі викривлених засобами масової інформації уявлень про реальність (концепція «псевдооточення»), демократичні процеси стають уразливими для маніпуляцій. Людина не може спертися на «корпус істинних фактів» при прийнятті політичних рішень. Демократія, таким чином, є оманливою ідеологічною фікцією.

Бернейс узагалі сумнівався, що в суспільстві, в якому він жив, правлять переможці виборчих перегонів. Він вважав, що насправді керують ті, хто навчився розуміти мотиви і механізми групової свідомості, контролюючи маси без їхнього відома [Bernays 1928: 38]. На думку Бернейса, «нами правлять, нашу свідомість програмують, наші смаки зумовлюють, наші ідеї нам пропонують – і все це роблять здебільшого люди, про яких ми ніколи й не чули, що є логічним результатом організації нашого демократичного суспільства» [Bernays 1928: 9].

Йозеф Шумпетер, ключовий теоретик процедурної демократії, здійснив фундаментальну

деконструкцію традиційних уявлень про народовладдя [Schumpeter 1942]. Його критика починається з відмови від просвітницької тези про раціональність людської поведінки. Спираючись на відкриття Фрейда та історичні свідчення насильства першої половини XX століття, Шумпетер доводить, що політичні дії часто визначаються ірраціональними факторами, а не раціональним вибором. Поняття «колективної волі» та «спільного блага» неможливо об'єктивно визначити через радикальні відмінності в індивідуальних інтерпретаціях. Відсутність консенсусу щодо загального блага унеможливує існування справжньої загальної волі, що руйнує обидва стовпи класичної доктрини демократії. Шумпетер стверджує, що «воля народу» – це не рушійна сила, а продукт політичного процесу, створений під впливом гасел і закликів. Вона є лише сукупністю імпульсів, а не результатом критичного мислення. Люди в колективі проявляють примітивні імпульси, втрачають моральні обмеження і раціональність. У такому середовищі повторювані твердження мають більший вплив, ніж раціональні аргументи. У своєму послідовному скепсисі він доходить висновку, що колегіальні органи неминуче відтворюють парадигму поведінки натовпу з його зниженою відповідальністю та схильністю до нелогічності. Більше того, навіть аудиторії медіа та політичних партій легко перетворюються на керовані «психологічні натовпи», які можна довести до ірраціонального стану, коли раціональні аргументи лише посилюють примітивні інстинкти. Єдиний вихід Шумпетер бачає у створенні чітких, верифікованих правил і процедур формування влади, яких необхідно суворо дотримуватись. Цей процедурний підхід до демократії став його головним внеском у політичну теорію, визнаючи обмеження народовладдя, але пропонуючи функціональну альтернативу класичним ідеалам. Процедурна демократія, попри свою обмеженість, залишається найефективнішим інструментом запобігання конфліктам. Вона дозволяє суспільству мирно вирішувати суперечки через переговори та компроміси, а не через насильство чи революції.

У повоєнний період Захід утвердився в переконанні, що ліберальна демократія є оптимальною формою політичної самоорганізації для всього людства. Ця віра видавалася виправданою, оскільки альтернативи – воєнно-поліцейські авторитаризми на кшталт диктатури генерала Франко чи режиму «чорних полковників», або комуністичні системи – не становили привабливої конкуренції.

Унаслідок цього західні політичні цінності почали позиціонуватися як загальнолюдські, а ліберальна демократія утверджувалася у статусі кінцевого пункту історичного поступу людства та продукту, що підлягав експорту в усі регіони, де спостерігався його дефіцит.

Відносний успіх експорту ліберальної демократії в період «третьої хвилі демократизації» 1970-х-1990-х років, який ґрунтовно дослідив С.Гантінгтон у своїй однойменній праці [Huntington 1991], пояснюється, зокрема, тим, що вона пропонувала адаптивні технічні інструменти політичного «оздоровлення» суспільства, не обтяжуючи їх культурно неприйнятною аксіологією та практиками (як-от «соціальна трансформація гендерних ролей» або «трансгендерний перехід»). Йшлося переважно про впровадження «шумпетерівської» процедурної демократії, що включала парламентаризм, систему стримувань і противаг між гілками влади, чесну конкурентну боротьбу за голоси виборців в умовах гарантованої свободи слова та самовираження.

Проте водночас у самих розвинутих демократіях проявлялися симптоми системної кризи лібералізму. Збігнев Бжезинський виявив їх ще у своїй праці 1970 року «Between Two Ages: America's Role in the Technetronic Era» [Brzezinski 1970]. Починаючи з 1960-х років, ліберали поступово здобували домінуючі позиції в демократичному дискурсі. Їхня поведінка характеризувалася зростанням нетерпимості до критиків, схильністю до таврування як «реакціонерів» усіх, хто відхилився від встановлених ними ліберальних норм. Ця тенденція стала особливо помітною в академічному середовищі, де представники ліберальної інтелігенції, здобуваючи дедалі більший вплив, охоче за лібералів при владі зводили лібералізм до догми та вилучали зі свого кола незгодних [Brzezinski 1970: 92].

Бжезинський наголошував, що «лівий поворот» американських лібералів призвів до фактичної відмови від традиційних демократичних ідеалів, передусім від поваги до думки більшості, а пропаганда секуляризму та протистояння з християнством позбавила американців спільних ціннісних орієнтирів. Він підкреслював: «...Віра – це важливий фактор соціальної згуртованості. Суспільство, яке ні в що не вірить – це суспільство, що переживає розпад. Спільні прагнення і спільна віра необхідні для життя суспільства. З цим фактом і починає стикатися сучасний ліберал-доктринер і скептик» [Brzezinski 1970: 93].

Тривале монополізування демократичного дискурсу представниками лівого лібералізму призвело до викривленого розуміння взаємин між лібералізмом та демократією. Органічна суперечність між цими концепціями послідовно залишалася поза увагою, натомість утверджувалась догма про їхню повну ідентичність. Це мало наслідком те, що легітимність неліберальних демократій, попри дотримання виборчих процедур і відображення волі більшості, опинилася під підозрою.

Дискредитація консервативних ідей помітно звузило ідеологічний спектр, залишивши в ньому переважно ліволіберальні концепції. Виваженість і розмаїття поглядів відступили перед радикальними гаслами, а тверезий аналіз і практичний прагматизм були витіснені непохитними догмами рівності. Наслідком цього стало відчутне зниження фахового рівня політичної сфери, порушення балансу в системі стримувань і противаг, послаблення здатності до досягнення компромісів та загострення суспільних протистоянь.

Збігнев Бжезинський, користуючись своїм визнаним авторитетом, застерігав про негативні наслідки абсолютизації ідеї рівності, яка суперечить об'єктивній реальності. Ілюзорність цієї концепції проявляється через емоційну аргументацію, що посилює суспільну ворожнечу та провокує конфлікти. Влучно підсумував ці тенденції критик ультраліберального дискурсу Ендрю Салліван: «Демократії закінчуються тоді, коли вони стають занадто демократичними», наголошуючи на прямому шляху від надмірно ліберальної демократії до тиранії [Sullivan 2017].

Привертає увагу той факт, що критерії демократичності урядування не були стабільними. Початково домінувала концепція відображення волі народу, але її дискредитація авторитарними режимами призвела до утвердження процедурного підходу – справедливих і прозорих виборів на альтернативній основі за умов вільної конкуренції. Сьогодні є підстави для думки, що ці критерії фактично замінив партійно-доктринальний принцип – належність до спільноти ліберальних політиків та публічне декларування ліберальних цінностей, які ніби відображають справжню і незатьмарену «популістами» волю народу. Деякі апологети лібералізму, зокрема Мішель Еверсон, відкрито закликають захистити ліберальну ідеологію від «популістів» та потенційно деструктивного впливу електоральної демократії [Everson 2000]. Таким чином, коло замкнулося. Для уникнення термінологічних непорозумінь: в неоліберальному

дискурсі «популістами» називають практично усіх політиків, що не належать до ліберального флангу, особливо тавруються християнські консерватори та націоналісти [Брусилівська; Коваль 2019: 37].

Сучасні аналітичні дискусії присвячені не лише поширенню авторитарних режимів у світі (черговий «відкат» за Гантінгтоном), а й погіршенню якості демократії в країнах, які традиційно вважалися її еталоном. Ентоні Гідденс ще в епоху «третьої хвилі демократизації» описував цей парадокс: демократія формально перемагає, але громадяни зрілих демократій все частіше відчують її відірваність від реальних проблем – від клімату до технологічних ризиків [Giddens 1999: 82-85]. Основна причина цього явища полягає в тому, що демократичні механізми в суверенних державах не охоплюють сфери, які найбільше хвилюють пересічних виборців (глобальні проблеми екології, технологій та економіки), тоді як питання, що належать до компетенції демократичних урядів, видаються надто локальними й другорядними.

У сучасному політичному дискурсі дедалі частіше обговорюються ознаки кризи демократичних систем. Серед них Гідденс називає зростання популярності консерваторів та націоналістів, електоральна пасивність (особливо серед молоді щодо парламентських процесів), вплив глобалізації на розмивання традиційних форм ідентичності, зокрема національно-державної. Спостерігається також зниження культурного та інтелектуального рівня державних діячів, що призводить до непродуманості й нераціональності рішень, відсутності стратегічного мислення. Політичне середовище характеризується подвійними стандартами у геополітиці, доктринерством, догматизмом, ідейною монологічністю, табуванням гострих соціально-політичних проблем та падінням рівня політичних дискусій. Навіть у країнах, які прийнято вважати зразково демократичними, фіксуються порушення виборчого процесу [Giddens 1999].

Гантінгтон розширює список проблем Заходу, додаючи до них соціальне зниження моралі, культурну саморуйнацію, політичний розкол. Він описує ситуацію, коли спостерігається зростання поведінки, що порушує соціальні норми, розпад традиційних сімейних структур, зменшення взаєморозуміння та довіри між людьми (так званого «соціального капіталу»), ослаблення трудової етики, увага до привілеїв, втрата зацікавленості до освіти та інтелектуальної справжності, а також поступове зникнення християнства як ключового компонента західної ідентичності [Huntington

1996]. Учений також вказує на те, що нова економічна та технологічна еліта намагається відмовитися від будь-яких форм традиційної ідентичності, особливо національної. Він підкреслює, що загалом населення не поділяє таких переконань, що призводить до зглиблення протиріччя між звичайними американцями та транснаціональною елітою, яка має владу над силами, багатством та знанням [Huntington 2004].

Відчуття завершення епохи демократії в її класичному розумінні притаманне багатьом західним експертам, зокрема й поміркованим лібералам, які уважно спостерігають за тривожною еволюцією політичних систем у своїх країнах. Розглянемо кілька показових праць, що ілюструють цю тенденцію.

У передмові до дослідження «Як помирають демократії» Стівен Левицький і Деніел Зіблатт зізнаються, що головне запитання їхньої книги – «Чи загрожує нашій демократії небезпека?» – для них самих було несподіваним. «За останні два роки ми спостерігали, як політики говорять і роблять нечувані для Сполучених Штатів речі, які, на нашу думку, були провісниками демократичної кризи в інших країнах. Ми, як і багато інших американців, охоплені жахом, хоча й намагаємося запевнити себе, що насправді все не може бути настільки погано» [Levitsky & Ziblatt 2018: 1].

Дослідників бентежать симптоми, які громадянам авторитарних держав видаються цілком буденними. Це, зокрема, поступова й непомітна «автономізація» виконавчої влади від законодавчої (що, як стверджують урядовці, відбувається задля швидкого реагування на загрози національній безпеці); зростання нетерпимості влади до опозиції, яку подають як «ворога суспільства» і демонізують аж до закликів до насильства – всупереч застереженням класика теорії демократії Роберта Даля, який вважав опозицію невід'ємним складником демократичної «поліархії» [Dahl 2008]. Серед інших тривожних тенденцій – зубожіння середнього класу, який традиційно був «хребтом» демократії; розчарування населення у демократичних інститутах через їхню нездатність вирішити базові економічні проблеми; концентрація влади та капіталу в руках еліти; відродження апеляцій лідерів до «волі народу», яку начебто лише вони можуть втілити.

Американську демократію, на думку Левицького та Зіблатта, традиційно рятували дві особливості політичної культури: «Взаємна терпимість, або розуміння того, що сторони-конкуренти

сприймають одна одну як законних суперників, і стриманість, або ідея про те, що політики повинні проявляти поміркованість у використанні своїх інституційних прерогатив» [Levitsky & Ziblatt 2018: 9]. Однак сьогодні, як вважає низка західних експертів, ці принципи стрімко деградують. Якщо у 1970 році Бжезинський стверджував, що американській ліберальній демократії, на відміну від комунізму, не властива маніхейська традиція світорозуміння [Brzezinski 1970], то сьогодні Левицький і Зіблатт такої впевненості вже не демонструють. Вони наголошують, що поляризація суспільства є вкрай небезпечним індикатором наближення до авторитаризму. Втім, їхні аргументи могли б виглядати переконливіше, якби не надмірна зосередженість на постаті Дональда Трампа, якого вони самі демонізують як головного ворога демократії – всупереч власним заклицям до толерантності.

Однією з найгрунтовніших аналітичних праць на тему кризи американської демократії вважається дослідження Кевіна Круза та Джуліана Зелізера «Fault Lines: A History of the United States Since 1974» (2019). Науковці доводять, що симптоми суспільного розколу в США почали проявлятися ще в 1970-х роках, коли, розчаровані політикою Ліндона Джонсона та Річарда Ніксона, «американці поставили питання, чи не крокує вся нація за своїми президентами до загибелі?» [Kruse, Zelizer 2019: 9]. Дослідники акцентують увагу на кількох ключових вимірах цього розколу: різке розшарування між сільською та міською Америкою; посилення корпорацій на тлі занепаду профспілок; загострення расових і соціально-економічних конфліктів між темношкірими та білими, заможними та малозабезпеченими верствами населення.

Особливу роль у поглибленні суспільної поляризації, на думку Круза та Зелізера, відіграла медіасфера, де сформувалися масштабні «інформаційні бульбашки», що фрагментували єдиний інформаційний простір і ускладнили діалог між різними соціальними групами. Важливим аспектом кризи став також географічний вимір конфлікту: принципові світоглядні розбіжності між ліберальними прибережними штатами й мегаполісами та консервативно налаштованими внутрішніми регіонами країни.

Симптомами наближення кризи, як зазначають дослідники, є не лише соціальний розкол, але й системні інституційні проблеми: зростання недовіри до демократичних інститутів, ерозія системи стримувань і противаг, посилення впливу

фінансового капіталу на політичні процеси, економічне послаблення середнього класу. У політичному дискурсі спостерігається критичне домінування емоційної складової над раціональною аргументацією: професійне експертне знання поступається місцем популістській риторичі, зростає нетерпимість до альтернативних поглядів, а політичних опонентів дедалі частіше демонізують як «ворогів суспільства». Круз та Зелізер підкреслюють, що подолання окреслених суспільних розломів потребує системних довготривалих зусиль і готовності до компромісів з усіх сторін. Водночас автори констатують відсутність готових рішень, оскільки ідентифіковані проблеми утворюють комплексний вузол суперечностей, розв'язання якого становить надзвичайно складне завдання для американського суспільства.

У своїй провокативній праці «The Light That Failed: Why the West Is Losing the Fight for Democracy» (2020) Іван Крастев та Стівен Холмс пропонують радикальний переосмислення кризи ліберального порядку. Їхня центральна теза звучить парадоксально: «Занепад ліберальної демократії у Східній Європі є прямим наслідком її глобального тріумфу після 1989 року» [Krastev, Holmes 2020: 18]. На думку авторів, пострадянські країни опинилися перед трагічним «вимушеним вибором без вибору» – західну модель нав'язували як універсальну, але вона ігнорувала місцеві традиції, що призвело до «повстання проти демократії-імітації» у формі угорського чи польського авторитаризму. Цей протест, наголошують дослідники, – не просто націоналізм, а «прагнення до визнання гідності» у суспільствах, які відчули себе другосортними в єдиному «демократичному каноні». Крах ілюзій про універсальність моделі стає особливо очевидним на тлі успіху авторитарних режимів: «Китай довів, що економічне диво можливе без демократії, а Сингапур і Руанда демонструють, що ефективність часто цінують вище за свободу» [Krastev, Holmes 2020: 72, 75, 148-150].

Висновок Крастева та Холмса безкомпромісний: «Після 1989 року Захід помилково вважав, що історія завершилася. Сьогодні ж навіть у Європі демократія більше не є єдино можливим майбутнім» [Krastev, Holmes 2020: 211]. Єдиний шлях до відновлення довіри – визнати право країн на «неліберальну легітимність» та відмовитися від місіонерського зав'язання в глобальній політиці.

Яша Моунк у дослідженні «The Great Experiment: Why Diverse Democracies Fall Apart and How They Can Endure» (2022) виокремлює

три фундаментальні виклики, що спростовують оптимістичний фукуямівський погляд на ліберальну демократію, який домінував на початку 1990-х років. Перший – це демократична рецесія, яка полягає в тому, що «вже понад тридцять років більше країн відходить від демократії, ніж приходить до неї». Другий – критичне розчарування громадян розвинених країн у демократичних інститутах: «Громадяни деяких із найбільш, здавалося б, міцно консолідованих демократій світу почали похмуріше оцінювати свої політичні системи». Третій – зростання впливу популістських рухів, що свідчить про те, що для значної частини населення ліберальні свободи мають меншу цінність, ніж вважалося раніше. Попри це, Моунк не схильний до песимістичних прогнозів щодо майбутнього ліберальної демократії, наголошуючи на необхідності критичного аналізу її слабких сторін задля протистояння авторитарним тенденціям у світовій політиці [Mounk 2020].

Вукан Маркович, аналізуючи праці Метью Роуза, Пітера Турчина та Крішнаана Найяра про кризу західних ліберальних демократій, зауважує, що акцентування лише на таких зовнішніх чинниках, як посилення впливу еліт та зростання соціальної нерівності, не забезпечує вичерпного пояснення кризових явищ. Він наголошує, що ліберальні автори уникають критичного осмислення природи самого лібералізму як домінантної ідеології Заходу. За його словами, жодне з рецензованих ним досліджень не пропонує глибинного аналізу сутнісних характеристик лібералізму, що становить принциповий недолік запропонованих пояснювальних моделей. Без такого аналізу неможливо комплексно зрозуміти природу кризи ліберальних демократій: «Будь-яке обговорення кризи лібералізму, яке уникає міркувань про сам лібералізм та ліберальні ідеології, неминуче не здатне охопити реальний досвід кризи» [Markovic 2023: 495].

Небажання критично аналізувати лібералізм є цілком зрозумілим у суспільствах, де утвердилася «культура скасування» (cancel culture). Страх отримати маркер «скасованої особи» з відповідними соціальними та професійними обмеженнями стримує багатьох дослідників від критичної рефлексії щодо ліберальної доктрини. Проте окремі науковці все ж наважуються аналізувати не лише зовнішні загрози ліберальному порядку, а й внутрішні суперечності самої ліберальної парадигми. Показовим прикладом є праця нідерландського політичного аналітика Вінсента Воса.

У статті «The Failure of Fukuyama» Вос здій-

снює критичний аналіз концепції «кінця історії» в контексті сучасної кризи ліберальної демократії. «Зараз, у 2024 році, пророцтва Фукуями як ніколи далекі від істини» – констатує автор [Vos 2024]. Він аргументовано доводить, що ліберальна демократія виявилася неспроможною адаптуватися до глобальних трансформацій, що призвело до системних криз, масової депресії та соціальної атомізації. «Ліберальна демократія успішно функціонувала, спираючись на традиційне суспільство з розвиненим почуттям спільності. Індивідуалізм процвітав завдяки стабільній соціальній основі: традиційним сімейним інститутам і реальним можливостям досягнення успіху. Однак зміни, зумовлені надмірним універсалізмом лібералізму (масова імміграція, гіперіндивідуалізм), призвели до ерозії фундаментальних соціальних структур. Це спричинило втрату соціального капіталу та дисфункцію ліберальних інституцій, що, зрештою, генерує поширення соціальної самотності й депресивних станів» [Vos 2024].

Яскравим прикладом трансформації демократичних інститутів слугує нідерландська польдерна модель, що історично сформувалася навколо системи управління водними ресурсами із залученням широких верств населення. З плином часу ця модель втратила свою первинну прогресивну сутність, переорієнтувавшись на відображення інтересів усталеної еліти та віддалившись від реальних потреб громадян, які поступово втратили вплив на політичні рішення.

Лібералізм демонструє тенденцію до монополізації політичного простору, що проявляється у пригніченні альтернативних поглядів та створенні передумов для авторитарних практик. Ліберальні еліти, нав'язуючи власне бачення толерантності, парадоксально маргіналізують опонентів. Відсутність справжньої політичної конкуренції та замкненість політичного класу (що виражається в циркуляції одних і тих самих лідерів у політичному полі) спричиняють суспільну апатію, а культурні та соціальні зміни, ініційовані елітарними колами, часто суперечать інтересам широких верств населення. Внаслідок цього лібералізм трансформується у глобалістський проект, дедалі більше відірваний від автентичних національних інтересів. Вінсент Вос, аналізуючи численні прояви кризи ліберальної демократії, обґрунтовує необхідність пошуку нових форм державного управління, адаптованих до викликів мінливого світу.

Не можемо не згадати ще одного автора, про позицію якого варто сказати окремо. Джейсон

Бреннан у «Against Democracy» вирізняється серед інших критиків, згаданих у статті (Левицький, Крастев, Моунк, Вос), своїм тотальним скептицизмом [Brennan 2016]. Якщо Левицький і Зіблатт зосереджуються на ерозії демократичних норм, Крастев і Холмс – на культурних і геополітичних викликах, а Вос – на соціальній атомізації, то Брендан іде далі. Сама мотивація автора варта цитати: «Десять років тому більша частина філософської демократичної теорії видавалася мені вкрай загадковою. Мені здавалося, що філософи та політичні теоретики надто вражені символічними аргументами на користь демократії. Вони створювали надзвичайно ідеалізовані уявлення про демократичний процес, які мало нагадували реальну демократію. Такого роду ідеї здавалися абсолютно необґрунтованими. «Політика не є поемою», – думав я. Багато моїх колег поділяють дещо романтизоване уявлення про політику: вона об'єднує нас, виховує і цивілізує, перетворюючи нас на громадянських друзів. Я ж бачу політику як щось протилежне: вона роз'єднує нас, розумово паралізує і корумпує, перетворюючи нас на громадянських ворогів» [Brennan 2016: VII-VIII].

Автор тверджує, що демократія як система є фундаментально хибною через некомпетентність виборців, поляризуючи природу політики та ілюзорність концепції «волі народу», бо вона ґрунтується на рішеннях некомпетентної більшості, маніпульованої медіа та політичними елітами. До речі, його скептицизм щодо «волі народу» перегукується з ідеями вже згадуваних Ліпмана та Бернейса про маніпульовані маси, які нездатні керуватися раціональними аргументами при політичному виборі. Замість демократії Брендан пропонує епістократію – систему, де політична влада надається компетентним і поінформованим особам. Він порівнює голосування з правом бути суддею, де компетентність є ключовою. Брендан заперечує моральну унікальність демократії як форми правління, він проти її сакралізації в сучасному політичному мисленні. На його думку, демократія – це інструмент, а не мета, і якщо вона не виконує свої функції (справедливість, ефективність, захист прав), то її слід замінити більш дієвим механізмом. Він ставить під сумнів аксіому, що «одна людина – один голос» – це недоторканий принцип, і пропонує переосмислити, як і хто має ухвалювати політичні рішення.

«Against Democracy» – це не маніфест авторитаризму, як можна було би подумати, а філософський виклик ідеалізації демократії. Автор пише

провокаційно, чого лише варті такі фрази як: «Деякі люди не повинні мати права голосу, або їхні права на голосування повинні бути слабшими, ніж в інших», або: «Політика шкідлива для нас, і більшості з нас слід заради нашого власного характеру мінімізувати свою участь у ній» [Brennan 2016: VIII]. Проте його конкретні пропозиції складно не визнати утопічними та навіть антиутопічними, що неодноразово підкреслювали критичні рецензенти. Вони справедливо вказували, що знання та експертність, як «перепустки у владу», – не тотожні моральності, бо в історії людства чимало аморальних та навіжених тиранів мали чудову освіту.

У цьому контексті важливо визнати: попри критику, часом дуже справедливую, демократія історично забезпечила безпрецедентний рівень політичних свобод, захисту прав людини та механізмів мирної зміни влади. Вона продовжує лишатися єдиною системою, де діалог про власні недоліки залишається можливим, інакше – згадані в нашому огляді скептики не мали би навіть шансу оприлюднити свої думки. Власне, тому критика зазвичай не супроводжується конструктивними пропозиціями замінити ліберальну демократію чимось кращим (ми не беремо до уваги наївно-утопічну епістократію Джейсона Брендана чи анархо-капіталізм Девіда Фрідмана [Friedman 2014], вона радше відбиває страх перед ймовірністю її історичної поразки в конкуренції з авторитаризмами або внутрішнього переродження в квазіліберальну технократію глобальних еліт. «До 1990-х років, – пише Юваль Ной Харарі, – ліберальні демократії здобули перевагу, однак тепер це досягнення видається тимчасовим. У XXI столітті цілком імовірно, що певний новий тоталітарний режим досягне успіху там, де зазнали невдачі Гітлер і Сталін, створивши всеохопну систему контролю, яка унеможливить для майбутніх поколінь навіть спроби викриття її маніпуляцій. Ми не повинні вважати деструктивні системи приреченими на поразку» [Harari 2024: XV].

Думка Харарі про майбутній успіх нових тоталітаризмів – це скоріше надмірний алармізм, ніж точний прогноз. Тим не менш, підстави для тривоги існують. Дедалі очевиднішим, наприклад, стає парадоксальне явище: глобалізаційні процеси, ініційовані та підтримувані лібералізмом, зумовлюють посилення впливу наднаціональних інституцій, що поступово підважує фундаментальні принципи демократичного устрою суверенних держав. Делегування частини суверенних прав заради інтеграції у світові процеси неминуче звужує

простір демократичної легітимності. Сутність демократії полягає насамперед у невід'ємному праві громадян визначати власну долю, тож обмеження автономії держави у прийнятті стратегічних рішень послаблює демократичний вплив її громадян. За словами Девіда Хелда, «ідея спільноти, яка автономно керує собою та визначає власне майбутнє – концепція, що колись вважалася суттю демократії – тепер виглядає дедалі більш проблематичною» [Held 2006: 283].

Спостерігається зростання впливу транснаціональних корпорацій на суверенні демократичні держави, при цьому принципи демократії в управлінні ТНК здебільшого не реалізуються. Як наслідок, резюмує Хелд, «перспективи демократії, а також незалежної демократичної національної держави, зокрема, викликають глибоке занепокоєння» [Held 2006: 304]. За відвертим визнанням Генрі Кіссінджера, єдина країна у світі, яка не жертвує своїм суверенітетом в ім'я глобалізації, – це США, і причина цього очевидна: саме вона ініціювала й очолила глобалізаційні процеси, спрямовуючи їх у вигідному для себе напрямку [Kissinger 2001: 17].

Ще один парадокс лібералізму виявляється у «дефіциті демократії» на рівні управлінських структур міждержавних об'єднань, до яких входять демократичні держави. Ентоні Гідденс аналізує приклад Європейського Союзу, система управління та ухвалення рішень якого виявляє недостатність прозорих демократичних процедур: «Є іронічний вислів, що якби Європейський Союз подав заявку на членство в самому собі, йому б відмовили – адже він не відповідає тим демократичним стандартам, які вимагає від країн-членів» [Giddens 1999: 94]. Попри можливу полемічну загостреність цього твердження, воно залишається симптоматичним. Показово, що навіть прихильники чинної моделі лібералізму, як-от Мішель Еверсон, визнають: технократичний характер управління в ЄС, віддалений від безпосередньої демократичної участі громадян, стимулює зростання суспільної недовіри [Everson 2000].

Звісно, не всі експерти та політичні мислителі погоджуються зі скептичними та надмірно похмурими оцінками стану західної ліберальної демократії. Проте навіть такі її ідеологи як Амартія Сен [Sen 2009] чи Ларі Даймонд [Diamond 2008] визнають, що вона зіткнулася із серйозними викликами та кризами. Такі тенденції як падіння популярності ліберальних політиків, розчарування в представницьких інститутах, посилення радикальних настроїв ставлять під сумнів колишній

оптимізм з приводу невідворотності прогресу ліберальної демократії.

Перейдемо наостанок від суб'єктивних рефлексій до фактів. Дослідження «Trust Survey International Comparisons 2023» виявляє виразну тенденцію: в країнах ЄС із ліберальними політичними традиціями протягом 2016-2024 років помітно знижується довіра громадян до національних парламентів і урядів. Найбільш разучі падіння спостерігаються в Нідерландах та Ірландії. Прикметно, що в усіх досліджуваних країнах довіра до політичних партій істотно поступається довірі до парламентів та урядів, що може свідчити про зростання громадського розчарування в партійній системі як такій.

Показовими є й результати опитування Ipsos 2023 року: 73% громадян висловлюють недовіру до Національних зборів, а 85% негативно оцінюють політичних лідерів. Eurobarometr того ж періоду зафіксував падіння довіри до національних урядів на 7 відсоткових пунктів порівняно з попереднім дослідженням.

Останні дані Євробарометру демонструють подальше зниження довіри як до національних урядів, так і до парламентів – обидва показники зменшилися на 3 відсоткові пункти. Це особливо помітно на тлі попереднього зростання, зафіксованого восени 2023 року (+6 і +4 відсоткові пункти відповідно). Аналіз окремих держав-членів ЄС виявляє суттєві відмінності: найбільше падіння довіри до національних парламентів спостерігається в Нідерландах (-9 в.п.), Німеччині та Ірландії (по -8 в.п.), а також Фінляндії (-7 в.п.). Водночас деякі країни демонструють зростання – найпомітніше в Португалії (+8 в.п.). Схожа динаміка простежується у ставленні до національних урядів: довіра знизилася в Нідерландах (-13 в.п.), Фінляндії (-11 в.п.), Франції та Ірландії (по -7 в.п.), натомість зросла в Португалії (+8 в.п.) та Польщі (+6 в.п.).

Прикметно, що рівень довіри суттєво корелює із самоідентифікацією респондентів за соціальним статусом. Ті, хто зараховує себе до робітничого класу, значно менше довіряють як структурам ЄС (39%), так і національним парламентам та урядам (по 25%). Натомість представники вищого класу демонструють найвищий рівень довіри до ЄС (77%), національних парламентів (62%) та урядів (60%) [Zalc 2024].

Висновки та перспективи дослідження.

Сучасна ліберальна демократія переживає глибоку системну кризу, обумовлену як внутрішніми

слабкостями моделі, так і зовнішніми факторами. Крах ідеології «спільної волі» та «загального блага», зростання недовіри до демократичних інститутів, монополізація лібералізмом всього спектру демократії шляхом витіснення та таврування неліберальних моделей, промовляє на користь тези про те, що природа ліберальної демократії вимагає щонайменше широкої публічної дискусії без табуйованих питань.

У праці «Третя хвиля», що побачила світ 33 роки тому, аналізуючи поширення демократії у світі від 1974 до 1990-х років, Семюел Гантінгтон висловив припущення про можливість «четвертої хвилі демократизації» після періоду відновлення авторитарних режимів. Якщо так і станеться, то ця хвиля розгортатиметься в докорінно зміненому світі. За три чи чотири десятиліття трансформувалася сама концепція демократії – як у теоретичному сенсі, так і в практичному втіленні, що ускладнює пошук її еталонної моделі. Можна стверджувати, що процедурна демократична модель, яка була рушійною силою та орієнтиром «третьої хвилі», нині стала історією.

Відтак постає питання про альтернативу консервативним і анахронічним авторитаризмам родом із ХХ століття, що утвердилися після «відкату третьої хвилі». Якщо цією альтернативою лишається демократія, то про яку її модель йдеться? Демократія епохи «третьої хвилі» (1970-1990-ті) була відносно нейтральною з погляду ідеології: вона пропонувала універсальні інструменти управління: парламентаризм, поділ влади на гілки, вільні вибори, політичну конкуренцію та свободу слова. Ці механізми могли бути адаптовані навіть у суспільствах із глибокими культурними та релігійними традиціями. Однак сучасні ліберальні демократії нерідко привносять ціннісне та ідеологічне навантаження, пов'язане з просуванням гендерної рівності, ЛГБТ-прав, секуляризму та постколоніальних дискурсів. У традиційних суспільствах, де історично домінують релігійні або консервативні світогляди, це сприймається як культурна експансія, а не як пропозиція раціональних політичних механізмів. До того ж, лібералізм у низці випадків перетворюється на ортодоксальну ідеологію, де інакодумство сприймається як щось реакційне. При цьому, деконструкція традиції та ідентичності – ключова умова включення в ліберальний порядок. Відвертий Фукуяма прямо стверджував: «Релігія сама по собі не створює вільного суспільства, і християнство в певному сенсі повинно шляхом секуляризації своїх цілей скасувати себе,

щоб міг з'явитися лібералізм» [Fukuyama 1992: 216]. Годі й говорити, що консервативні культури та традиції не будуть у захваті від цієї ідеї, бо й без того сприймають поширення західних цінностей як прояв старого колоніалізму [Huntington 1996].

Очевидно, що ліберальна ортодоксальність перешкоджає виробленню гнучкіших моделей демократії, здатних враховувати культурну різноманітність. Демократія потребує переосмислення своєї місії, щоб позбутися надмірного ідеологічного навантаження, пов'язаного з просуванням універсалістських цінностей, які часто конфліктують із традиційними суспільствами. Повернення до нейтральної, технічної управлінської моделі, зосередженої на універсальних механізмах – вільних виборах, поділі влади, свободі слова та прозорих процедурах, – дозволить демократії адаптуватися до різних культурних контекстів. Такий підхід, подібний до процедурної демократії «третьої хвилі», може відновити довіру до демократичних інститутів, уникаючи культурних конфліктів. Прикладом такої нейтральної моделі є демократичні реформи в країнах «третьої хвилі» (Португалія, Іспанія, Південна Корея), де акцент робився на впровадженні універсальних процедур – парламентаризму, виборів, свободи преси – без накидання нових антропологічних цінностей. Успішне оновлення демократії у відповідь на проаналізовані нами виклики можливе, на нашу думку, лише за умов повернення до її «базових технічних налаштувань» в редакції Йозефа Шумпетера.

Щодо країн, що «відкотилися» у новий авторитаризм, то нова хвиля потенційно все ще можлива, але лише на фундаменті згаданої вище технічної чи процедурної моделі. Утім це не детерміновано ані «законами суспільного розвитку», ані логікою формування універсальної цивілізації. Врешті-решт, як зауважив один із головних захисників концепції відкритого суспільства Карл Поппер, «майбутнє залежить від нас, і над нами не тяжіє жодна історична необхідність» [Popper 1945: 3]. Саме тепер доречно пригадати застереження Поппера щодо утопічної соціальної інженерії «історизму» та усвідомити критично важливу річ: будь-яка ідеологія, незалежно від сенсів, які її наповнюють, може стати інструментом творення нової тоталітарної утопії. Особливої гостроти цій проблемі додає те, що сучасні утопії можуть постати на цілковито новому інформаційно-технологічному фундаменті, про який навіть не могли мріяти диктатори минулого століття. Цій темі ми маємо намір присвятити наше наступне дослідження.

Бібліографічні посилання / References

- Bernays, E. (1928). *Propaganda*. Horace Liveright.
- Brzezinski, Z. (1970). *Between two ages: America's role in the technetronic era*. Viking Press.
- Dahl, A. (2008). *Polyarchy: Participation and opposition*. Yale University Press.
- Diamond, L. (2008). *The spirit of democracy: The struggle to build free societies throughout the world*. Times Books.
- Everson, M. (2000). *The European Union and its order: The legal theory of European integration*. Blackwell.
- Friedman, D.D. (2014). *The machinery of freedom: Guide to a radical capitalism* (3rd ed.). CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Free Press.
- Giddens, A. (1999). *Runaway world: How globalization is reshaping our lives*. Routledge.
- Harari, Y.N. (2024). *Nexus: A brief history of information networks from the Stone Age to AI*. Fern Press, Random House UK.
- Held, D. (2006). *Models of democracy*. Stanford University Press.
- Huntington, S.P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. University of Oklahoma Press.
- Huntington, S.P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster.
- Huntington, S. P. (2004). *Who are we? The challenges to America's national identity*. Simon & Schuster.
- Kissinger, H. (2001). *Does America Need a Foreign Policy? Toward a Diplomacy for the 21st Century*. New York, Simon & Schuster
- Krastev, I., Holmes, S. (2020). *The light that failed: Why the West is losing the fight for democracy*. Penguin Books.
- Kruse, K.M., Zelizer, J.E. (2019). *Fault lines: A history of the United States since 1974*. W.W. Norton & Company.
- Levitsky, S., Ziblatt, D. (2018). *How democracies die*. Crown.
- Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace and Company.
- Markovic, V. (2023). Awaiting the demise of the liberal order: Historicising the crisis of liberalism. *Philosophy and Society*, 34(3), 495-513. <https://doi.org/10.2298/FID2303495M>
- Mounk, Y. (2020). The end of history revisited. *Journal of Democracy*. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-end-of-history-revisited/>
- Mounk, Y. (2022). *The great experiment: Why diverse democracies fall apart and how they can endure*. Penguin Press.
- Popper, K. (1994). *The lesson of this century*. Routledge.
- Popper, K.R. (1945). *The open society and its enemies: Volume I. The spell of Plato*. Routledge.
- Schumpeter, J.A. (1942). *Capitalism, socialism and democracy*. Harper & Brothers.
- Sen, A.K. (2009). *The idea of justice*. Penguin.
- Sullivan, A. (2017). *Democracies end when they are too democratic*. In *Theorizing the democratic state* (pp. 159-178). De Gruyter. <https://doi.org/10.7312/asme18159-011>
- Vos, V. (2024). *The failure of Fukuyama*. *Forum for Democracy International*. URL: <https://fvdinternational.com/article/The-failure-of-Fukuyama>
- Zalc, J. (2024). *Trust in the EU, national parliament and national government*. Verian Group. URL: https://www.veriangroup.com/news-and-insights/trust-in-the-eu-national-parliament-and-national-government?utm_source=chatgpt.com
- Брусилівська О.І., Коваль І.М. (2019). *Перспективи розвитку політики ЄС: глобальні та регіональні виміри*. Одеса / Brusylovska, O.I., Koval, I.M. (Eds.). (2019). *Perspektyvy rozvytku polityky YeS: Hlobalni ta rehionalni vymiry* [Perspectives of EU policy development: Global and regional dimensions]. Odesa. (in Ukrainian)